

ҚАҒЫС – КҮЙ ТІЛІ

Әрбір күйшінің қолданған қағыстары күй мазмұнын түсіндірудегі ең басты құрал, дәлірек айтқанда күй қағысы – күй тілі. Әлшекей Бектібай-ұлы, Құрактың Досжаны, Исламбек Ысқакұлы сынды күйшілер өз шығармаларында сомдайтын ойды, мазмұнды, анызды қағыс күші арқылы жеткізеді. Сондыктан Сыр өнірі күйшілік дәстүрі де күй тілін ашуда өзіндік қағыстар қалыптастырылған аймақтардың бірегей.

Күйлердегі қағыстарды белгілеу үшін, күйшідомбырашылар қалыптастырылған белгілеріне жүгінеміз. Тәмен қағысты – П, жоғары қағысты – Ү, ілме қағысты – ПҮҮ (кандай саусактармен орындалатын белгісі с.б.с.), Абыл қағысты – ПҮҮП (кандай саусактармен орындалатын белгісі с.б.с.) т.с. [1.22].

Әлшекейдің күйлерінің бас буынында қағылған қағыстың бүкіл күй бойында сол қалпында қайталаityн түрі кездеспейді. «Егес», «Терісқақпай»

күйіндегі бас буынның қағыстары негізгі буын, орта буын, кіші сағаның жүргізілуінде өзгермейді. Негізгі, орта буын, кіші саға қағыстары өзара біртекті болып келеді.

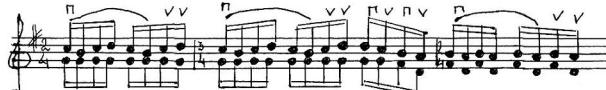
«Терісқақпай» күйіндегі бас буын қағысы.

Күйші күйлеріндегі оң қол қағыстарының әдістесілі өте қарапайым болғанымен, күйдің мазмұнын, орындаушылық стилін ашып орындау кез келген күйшінің қолынан келе бермейді. Ең көп қолданған қағыс түрі «қара қағыс». Ол «Отарба» және басқа күйлерінде қара қағыстың бірнеше түрлерін, алмакезек, екі тәмен бір жоғары, ылғи тәмен, ал «Толқын», «Терісқақпай» күйлеріндегі ілме қағыс «фа диез» альтерациясын динамикалық жағынан әрлендіріп тұр. Күйшінің қағыстары курделі

күйлерінің біріне «Егес» күйі жатады. Онда «жапта кымта күй» тәсілдері пайдаланылған. Бұл күй Айша қызбен болған күй тартысы тұсында туған импровизациялық туынды. Күйдің мақсатына қыздың осы тәсілді сол заматта қайталап беруін қының түсіру койылған тәрізді. Белгілі бір пернедегі қағыстан кейін сол қолдағы әуен тіркестері лига тәсілімен үнделе береді.

Күйдің қағыстарының аудиосуымен бірге ырғак

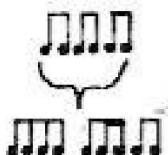

та аудиосады. Күй табиғатындағы қағыс – күйде өзіндік ырғак сақтау үшін немесе ырғак беру үшін қолданылатын өлшем. Сонымен катар күйшінің айттының деп тұрған ойының өрістеуі, дыбыстарының мағыналық өзара байланысып-киюласуына орайлас келеді. Сан құбылып отыратын әуендер толқының күй қағысынан туатын ырғакты әсерімен өзгертіп отырады. Ерекше ескеретін нәрсе – қағыстан туындастын ырғактың, интонацияның әсерімен күйдің мағыналық салмақ жүргі де қажетті жерінде арта түседі.

Әлшекей күйлеріндегі қағысынан туындаған ырғағының эпикалық жырлармен астасып біте қайнаскан тұстары кездеседі. Жыр – қазақ поэзиясының жанрлық түрі, түпкі, негізгі мағынасында өлеңмен баяндалатын, жырлап айттын оқигалы, көлемді поэзиялық шығарма (батырлық жыры, эпостық ғашықтық жыры) болып келсе, жыр күйлер де белгілі бір оқигаға шығарылған бағдарламалы шығарма [2.159-161]. Жыр ырғағы жеті-сегіз буынды тармактарға негізделсе, жыр-күйдің де қағысы, яғни ырғағы жеті-сегіз буынға құрылады.

Әлшекейдің «Отарба» күйінің бас буынындағы қағыс жыр ырғағын беріп тұр. Күйдің бас буынының алтыншы тактісінде қағыстың өзгерісі ұшырасады, сол себепті ырғак та өзгереді. Бұл ырғак жырдағы жеті-сегіз буын емес, сондыктан мұндай аумақты ырғақ жыр алдынан берілген сипаттама деп түсінеміз:

Күйдің орта буынында қағыстың аудиосуымен қатар, ырғак та аудиосады. Бұл жыр ырғағынан мұлдем алшак ырғақ.

Мұндай құбылыстан байқайтынымыз күйші өз шығармашылығында жыр ырғағын кенейту мақсатында екі түрлі әдіс қолданған.

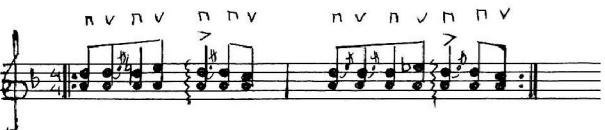
1. Бөтен ырғакты жыр ырғағының алдында қолдануы.

2. Бөтен ырғакты жыр ырғағының ортасында немесе сонында қолдануы.

Досжан күйлерінің қағыстары күрделі және өзіндік түрленуімен ерекшеленеді. Басында қара қағыс жөнінде айттық қой. Бұл күйде сол қара қағыстардың сан үлгісі ұшырасады. Сыр өнірінің күйшілік дәстүріне тән және кеңінен тараған «сыптырма» қағыс, оның қосарланағы жүретін «түйдектелген сыптырма» үлгісін қолданған. Ілме, «Абыл», жупталған сүйретпе, «Адай», тұтпа, «Тіреп» қағыс, ішектерді қағып қалып он қол саусақтарымен басып қалу үлгісіндегі қағыстары кездеседі [1.22]. Күйшінің «Қыпын», «Бәти қыз», «Қара жорға» күйлері қазақтың дәстүрлі қағыстарынан ерекшеленетін «сыптырма» қағысымен өрнектеледі. Досжан «Қара жорға» күйінде жорғаның аламан бәйгедегі шабысын, мәреке жақындаған сәтіндегі бауырын жазып жорғалаудың күйде дәлме-дәл суреттеген. Халық аудионда ... «Төрт аяғы тен жорғаларға жаңылған жаңылмайды. Ал бір аяғының кемдігі бар жорға жортқатап, кібіртікей береді» – дейді. Сондай-ақ Досжан да төрт аяғы тен жорғаның бейнесін сомдау үшін бірінші, екінші, үшінші, төртінші саусақтарды бір мезгілде төмен қағыспен қүреп тарту әдісін қолданады.

Бас буында біркелкі қағыстар, негізгі буында, орта буында, кіші саганың әрқайсысында өзіндік біртекті қағыстар легі болып келеді.

«Қара жорға» күйінің бас буыннандағы қағыс-

тар:

Күйшінің өрбір күйіндегі қағыстар өзіндік өрнегін тауып килюаскан, ешқашан бір-бірін қайталамаған дүниелер. Күй бойында «тіреп қағу» дәстүріндегі, ішектерді қағып қалып он қолының қырымен дом-

быраның ішектерін баса қою тәсіліндегі күйі – «Бұқтым-бұқтым». Бұл күйде екінші тактін үшінші сегіздігі үзіліс тұсында он қолмен ішекті басып қалу үлгісі. Бас буында берілген бұл қағыс бүкіл күй барысында еш өзгеріссіз қайталанады. «Бұқтым-бұқтым» күйіне қосарлана жүретін халық аудиондағы «Бұқтым-бұқтым, ойда бұқтым, сайда бұқтым» де-

ген сөз тіркестерін қағыстар қайталап айтып отыргандай.

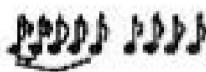
Негізгі буыныңдағы қағыстар:

Досжан шығармашылығындағы “Шалқым” күйінің қағысы жеті-сегіз буынды өлең ырғағына құрылған. Жеті-сегіз буын – қазақ поэзиясында ерте кезден жиі колданылып келе жатқан өлең елшемі. “Шалқ-

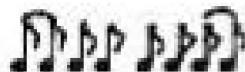
ым” күйінің бас буыннан бастап кіші сағаға дейін «Абыл» қағысы үлгісінде, кіші сағаның екі жүргізілуінде де «қара қағыс» бірнеше такті (4+4) ғана орындалып, қайтадан «Абыл» қағысына оралады. Мұндай өлең елшемінде сегіз буынды тармақтар екі төрт буынды бунақтан тұрса (4+4), “Шалқым” күйі де 4+4 буыннан тұрады:

Жеті-сегіз буынды өлең қазақ поэзиясында лирикалық өлеңдерде кездессе, “Шалқым” күйі де өзінің жанрлық, стильдік және буындық сипатымен лирикалық күйге жатады. Бірінші кіші саға, екінші кіші сағада

тұрақты ырғактық өрнекке кішкене өзгеріс енгізілген. Мұнда бірінші буын бөлшектелінген, дегенмен 4+4 буын реті сакталған:

Исламбектің «Керек бізге бейбітшілік» күйінің қағыстары «марш» екпінін беру мақсатында бас буынның бірінші тактісінде көбінесе ылғы тәмен қағысы қолданылады. Әр тактінін бірінші және үшінші тәмен

қағыстары ұзағырақ ұсталып, екінші, төртінші қағыстан шешіледі. Синкопа орындаушылық әдісімен жүргізілген. Бас буынның екінші тактісінде қара қағыстың ППУ ПУ түрлері кездеседі.

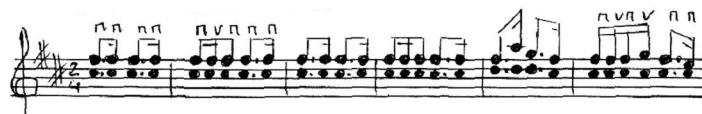
«Керек бізге бейбітшілік» күйіндегі бас буындық қағыстар:

Орта буыныңдағы қағыстар:

Бас буын, негізгі буын, орта буында бірынғай қағыстар да, ал кіші сағаның орта буынға өсінкі, бәсендей әуен қозғалысында қағыстық өзгерістер енгізу түрі Өлшекейде де, Досжанда да кездеспейді [3]. Әрбір

бас буынның жүргізілуінде бірынғай қағыстар, ал негізгі, орта буын, кіші сағаның әрқайсысында өзіндік

дербес қағыстарға құрылатын күйлер Өлшекейде де, Досжанда да ұшыраспайды. Исламбектің «Түрікмен сазы» күйінде ғана кездеседі.

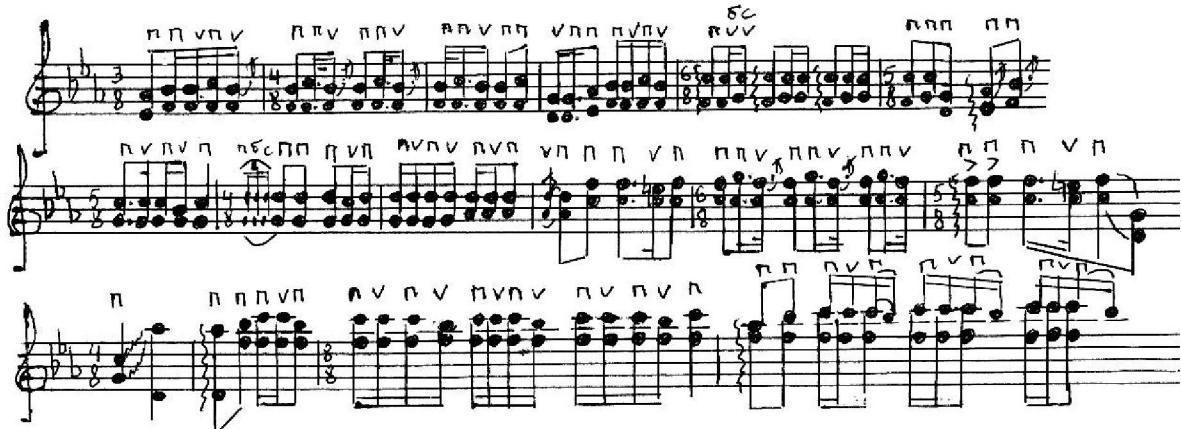
«Түрікмен сазының» бас буыныңдағы қағыстар:

Негізгі, орта буын, кіші сағадағы қағыстар:

«Түрікмен сазы» күйінде қазақтың қалыптасқан дәстүріндегі қағыстарды қолдануымен қатар, Досжан қолданған «сыпирма», «түйдектелген сыпирма» қағыстарының қосындысы іспетті. Түрікмен күйлерінің

әуенін домбыра аспабында беру үшін, қағыстар курделі болуы шарт. Бұл күйде қағыспен қоса ырғак та

сан алуан құбылып отырганымен өзара үндесіп-жымдасып жатыр.

Исламбектің “Майданнан оралмағандарға” күйінің қағысы жыр ырғағын беріп тұр. “Майданнан оралмағандарға” күйінің бас буынның бірінші тактісі төрт және үш буынды бунактардан күралады (4 буын, 3 буын).

Бас буынның екінші тактісінде сегіз буынды тармақтарының басы үш буынды, ортасы екі буынды, соны үш буынды бунактардан құралатынын анық көреміз (3+2+3).

Исламбек – фольклордағы батырлар жырынан басқа, тарихи жыр, ғашықтық жыр, жоктау тәрізді

жанрлар, жыраулар поэзиясы және ақындық поэзиядағы көптеген сөз үлгілері осы өлшеммен шығарылған жақсы біліп, орнымен әдемі пайдаланылған.

Бас буын үшінші тактісінде 4 буын + 3 буын болса, төртінші тактісінде 3+2+3 буындарды одан әрі де кезектестіріп шебер пайдаланған.

Жоғарыдағы айтылғандарды түйіндей келгенімізде:

1. Егер бас буында берілген қағыс күй барысында еш өзгеріссіз қайталанатын болса, онда күйдің ыргагы да еш өзгеріссіз қайталанады.

2. Күйдің біртұастығын сактау үшін қағыстар жүйесінің өзіндік зандалиғы болатыны анықталды. Бас буында ылғи төмен қағыс тартылса, негізгі буын, орта буын, кіші сағада түрлі қағыстар орындалады. Бұл жағдайда басқа буындарда түрлі қағыстардың кездесуі зандалилық.

3. Қағыс құдіреті арқылы жыр, қара өлеңнің буындық сипаттараты беріледі.

4. Әлшекей, Досжан, Исламбек шығармашылығында жыр жеті-сегіз буынды өлең буындарын қолданғаны анықталды.

ӘДЕБИЕТ

1. Есенұлы А. Күй тәнірдің күбірі. Алматы: Дайк-Пресс, 1996. 22-б.
2. Әдебиеттану. Алматы: Ана тілі, 1998. 159-161-бб.
3. Қазақстан Республикасы үкіметінің жаңындағы мемлекеттік терминологиялық комиссиясынан. Алматы: Ана тілі, 2003. №30.